

استاد ESTAD

ESKİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

[Journal Of Old Turkish Literature Researches]

E-ISSN: 2651-3013

Cilt: 5 Sayı: 2 Ağustos 2022

ss. 700-725

Makalenin Geliş

Tarihi

09/06/2022

Makalenin

Kabul Tarihi

29/08/2022

Yayın Tarihi

30/08/2022

MUHİTİ DİVANI'NDA HURUFİLİK BAĞLAMI TAŞIYAN UNSURLAR¹

Gülay ŞAHİN²

ÖZET

Kökeni harfleri yorumlamaya dayanan Hurufilik XIV. yüzyılda Fazlullah-ı Hurufi tarafından kurulmuştur. Hurufiler dili, sayıları, harfleri çok anlamlılığa ve çağrışımlara imkân vermesi nedeniyle tevellinde kullanmışlar, Kuran ile insan arasındaki matematiksel uyumu ortaya koymaya çalışmışlardır. İran'da ortaya çıkan, ancak her kesim tarafından kabul görmeyen inanış Anadolu'ya yönelmiştir. Hurufiler zaman zaman sürgüne yollanmışlardır. Bu sebeple farklı dergâhlar içerisinde varlıklarını sürdürmeye çalışmışlar ve Balkanlar'a yayılmışlardır. Nihayetinde fetihler, sürgünler ve Hurufilik temsilcilerinin öğretilerini yayma gayreti, Osmanlı coğrafyasında Hurufilerin farklı bir sosyolojik çevre olarak var olmalarını sağlamış, Türk edebiyatını ise kısmen şekillendirmiştir. Divan edebiyatında Hurufi kimliği ile öne çıkan önemli şairlerden biri XVI. yüzyılda yaşamış olan Muhiti'dir. Bu çalışmada divan şiirinin genelinde karşımıza çıkan bazı kavram ve unsurlar Muhiti Divanı'nda bulunan şiirlerden yola çıkılarak incelenecektir. Bu kavram ve unsurların Muhiti'nin Hurufi kimliğinden kaynaklı olarak ne gibi anlamlarla karşımıza çıktığı üzerinde durulacaktır. Böylelikle hakkında yeterince bilgi bulunmayan Muhiti'nin kimliği, Hurufilerin İslam'ı algılayış biçimleri ve XVI. yüzyılda Hurufilik inancının edebî temsili hakkında çıkarımlarda bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Muhiti, divan şiiri, Hurufilik, harfler, sayılar.

¹ Bu makale Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında tarafımdan hazırlanmış olan "Muhiti Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin)" adlı doktora tezinden yola çıkılarak hazırlanmıştır.

² Dr., Eski Türk Edebiyatı, gulaysahin@windowlive.com ORCID ID: 0000-0002-8011-1338

ELEMENTS IN THE CONTEXT OF HURUFISM IN THE MUHÎTÎ'S DIWAN

ABSTRACT

Hurufism, whose origin is based on interpreting letters, was founded by Fazlullah-ı Hurufî in the 14th century. Hurufis used language, numbers and letters in their interpretations because they allow polysemy and associations, and they tried to reveal the mathematical harmony between human beings and the Quran, the book of the universe. The belief that emerged in Iran, but was not accepted by all segments, turned to Anatolia. Hurufis were exiled from time to time. For this reason, they tried to maintain their existence in different dervish lodges and spread to the Balkans. Ultimately, the efforts of the conquests, exiles and Hurufism representatives to spread their teachings changed the sociological landscape of the Ottoman geography and shaped its literature. One of the important poets who stand out with his Hurufî identity in Divan literature is Muhîti, who lived in the 16th century. In this study, some of the concepts and elements that we encounter in general in divan poetry will be examined based on the poems in Muhîti's Divan. It will be dwelled on the meanings of these concepts and elements arising from Muhîti's Hurufî identity. Thus, inferences will be made about the identity of Muhîti, about whom there is not enough information, the perception of Islam by Hurufis and the literary representation of Hurufism in the 16th century.

Keywords: Muhîti, divan poetry, Hurufism, letters, numbers.

Giriş

Hurufilik XIV. yüzyıl İran'ında ortaya çıkmış felsefi ve dinî bir akımdır. Bu akım İslam dininin ve Kuran'ın bātını bir yorumundan ibarettir. Hurufiler varlığı harflerle açıklamaya çalışmışlar, harfleri ilahi bir zuhur olarak kabul etmişler ve harflerin izlerini takip ederek Allah'ın varlığını kendi varlıklarında görmeye çalışmışlardır. Arap alfabesindeki 28 harf ile Fars alfabesindeki 32 harften ve bu harflerin ebced hesapları ile eczalarından hareketle Kuran'a yeni bir yorum getirmişlerdir (Usluer, 2009: 11). Bu inanç sistemi edebiyatta da yansımaları bulmuştur. Hurufilikle ilgili eserler daha çok Fars dilinde verilmiş olsa da Türk edebiyatında Hurufiliğin yerinin olduğunu ve Hurufî şairler yetiştiğini belirtmek gerekir. Hatta Hurufilerin Türkçe şiirlerinin Farsça olanlar kadar yüksek bir belagete sahip olduğunu, eski şairlerin içerisinde en parlak şiirlerin Hurufiler tarafından yazıldığını ancak öğretilerini yayma amaçlı yazdıkları için Türk edebiyat âlemine pek giremediklerini (Vicdânî, 2016: 84) düşünenler vardır. Türk Hurufî şairler Vahdetî, Urfî Beg, Ruhî (Vicdânî, 2016: 84, 94, 101); Penâhî, Misâlî, Arşî (Usluer, 2009: 28); F. Naîmî, M.C. Hakîkî, Habîbî, Sürûrî, Tüfeylî, Hayretî (Babayev, 2007: 79); Hayratî, Ali'dir (Gölpınarlı, 1989: 30).

Hurufî şairlerden Fazlullah'ı tanıdığı ve içten bir üslupla halkın gönlünde yer ettiği için XIV. yüzyıl şairi Seyyid Nesîmî'nin özel bir yeri vardır (Şenödeyici, 2015: 67). XVI. yüzyıl divan şairlerinden Muhîti de Hurufî şairlerimizdendir. Muhîti'nin şiirlerindeki Hurufî bağlamı çözmek, Fazl'ın ölümünden iki asır sonra Hurufîliğin ve Hurufî edebiyatın durumunu görebilmek için önem arz etmektedir.

1. Muhîti'nin Hayatı, Eserleri ve Kişiliği

1.1. Hayatı

Muhîti'nin Keşfnâme adlı eserinde geçen "*tokuz yüz altmışdur, delâlet ider Muhîtinün vücûda geldüğine ki anun zuhûrından tarîk-i zât-ı Fazl-ı İlâh zâhir oldı.*" cümlesinden onun H. 960 (1553) yılında doğduğu anlaşılmaktadır. Muhîti'nin ölüm tarihi bilinmemekle birlikte Arşî'nin, mürşidi Muhîti için bir mersiye yazmasından yola çıkarak onun, Arşî'nin ölüm yılı olan H. 1030 (1621)'dan önce vefat ettiğini söylemek mümkündür (Muhîti Dede, 2016: 27). Muhîti adı Ahdî (Solmaz, 2018: 272-273), Hasan Çelebi (Sungurhan, 2017b: 770), Beyânî (Sungurhan, 2017a: 184), Rızâ tezkirelerinde (Zavotçu, 2017: 204) ve Peşteli Hisâli'nin *Metâli'ü'n-Nezâir* (Efe, 2021) adlı eserinde geçmektedir. Ancak sıralanan eserlerde Hurufî bir kimlik geçmemekte, Rodoslu ve Şamlı şairlerden bahsedilmekte örnek şiirler Hurufî şair Muhîti Divanı'nda yer almamaktadır. Dolayısıyla geçmişte Muhîti mahlaslı iki ya da üç şairin varlığından bahsetmek mümkündür.

Muhîti ile ilgili kaynaklarda kesin bir bilgi olmasa da Arşî (ö. 1030/1621) gibi bir takipçisi olması nedeniyle onun Hurufî rehberlerden biri olduğu söylenebilir. Arşî'nin Arnavutluk'ta Ergirikesri'de (Gjirokaster) yaşamasından Muhîti'nin de bu yerlerde bulunmuş olması muhtemeldir. Muhîti'nin "Baş açık yalın ayak pâk trâş u abdâlüz" mısrası onun kendini Hurufî bir abdal olarak nitelendirdiğini göstermektedir (Muhîti Dede, 2016: 27).

Muhîti'nin kullandığı mahlasın kökeni ile ilgili İbn-i Arabî'nin *Harflerin İlmi* adlı kitabından yararlanarak bir yorum yapmak mümkündür. Eserde zahir âleminde zuhur eden harflerin bâtın âleminde Allah'ın bazı isimlerine ve bazı kavramlara karşılık geldiği belirtilmektedir. Verilen listede yedinci sıradaki Kaf harfine karşılık Allah'ın isimlerinden El-Muhit, karşılık geldiği mertebe olarak da Arş ismi geçmektedir (İbn Arabî, 2018, s. 23). Harfçilik öğretisini sistemli hâle getirmiş olan İbn Arabî'den Muhîti'nin habersiz olması düşünülemez. Dolayısıyla Muhîti'nin yedinci sırada Kaf harfine karşılık gelen Allah'ın güzel isimlerinden El-Muhit'i, çağdaşı ve takipçisi Arşî'nin de Allah'ın El-Muhit

ismine karşılık gelen mertebeden Arş'ı kendilerine mahlas seçmiş olmaları muhtemeldir.

1.2. Eserleri

a) Dîvân-ı Muhîti: Muhîti Divanı'nın yurt dışındaki kütüphanelerde üç, yurt içindeki kütüphanelerde sekiz olmak üzere tespit edilebilmiş on bir nüshası vardır. Yurt dışındaki nüshalar Irak (Kazancı, 2019: 173), Arnavutluk ve Berlin'dedir. Divan 205 gazel, 2 murabba, 1 müsebba, 1 mesnevi, 71 tuyuğ, 4 kıta ve 1 beyit olmak üzere 285 şiirden oluşmaktadır. Divan ağırlıklı olarak Hurufilik bağlamında dinî içeriğe sahiptir. Ancak din dışı, âşıkane şiirler de yok değildir. Divanın tamamı aruz vezni ile yazılmıştır.

b) Kısmetnâme: Muhîti'nin 4507 beyitlik bir mesnevidir. Hurufi hesaplamaların ağırlıkta olduğu bir eserdir. Bilinen tek nüshası Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Numara Y 11/1'de kayıtlıdır. Bu eserde Muhîti, o güne kadar alışlagelmiş bilgi ve yorumlara yeni hesaplamalarla teviller eklemiştir (Muhîti Dede, 2016: 28-29). Mesnevide Fazl'ın Allah mertebesine götürüldüğü pek çok beyit vardır. Ayrıca eserde Fazl; Âdem, Muhammet, Mehdi ve Mesih olarak karşımıza çıkabilmektedir. Eserde İslami ibadetler ve kavramlar, peygamberler ve din büyükleri Hurufilik bağlamında ele alınmaktadır (Karaca, 2010: 4).

c) Keşfnâme: Hurufilikle ilgili tevillerin olduğu mensur bir eserdir. Eserin üçü yurt içinde, biri yurt dışında olmak üzere dört nüshası vardır ve 96 varaktan oluşur (Muhîti Dede, 2016: 28). Bu eserden Muhîti'nin keşfettiği yeni yaklaşımların kendisinden kaynaklanmadığı, yorumlarının Fazlullah tarafından tecelli ettiği ve Fazlullah'ın feyziyle oluştuğu anlaşılmaktadır. Muhîti eserde bizzat Hurufi tevilleri için yeni yorum kapılarının açık olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Muhîti bu mensur eserini yazarken kendinden öncekiler tarafından bilinenleri, yazar ve eser ismi vererek aktarmış, sonrasında "mahallinde talep oluna" diyerek kendi yorumlarını eklemiştir (Usluer, 2014: 242).

d) Sırr-ı Kuran: Kayıtlarda müellifi Muhîti olarak verilmiş bir eserdir. Bu eser İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı K279 numarada kayıtlıdır. Kütüphane kaydına "960-1030 H.den önceki bir döneme aittir." şeklinde bir not düşünülmüş olsa da eser Hurufi içerikli bir mesnevidir.

1.3. Dinî ve Edebî Kişiliği

Hurufilerin inanış olarak ortak noktası Fazlullah'ın mehdiliğini ve mesihliğini kabul etmeleridir. Ancak Fazlullah'ın ilahlığı her Hurufi tarafından dile

getirilmemiştir. Muhîti ise Fazlullah ile ilgili görüşlerini net biçimde söylemiştir. Buna onun Keşfnâme eserinde geçen “*Her kimse ki Hazret-i Sâhib-i Kemâl ki Fazl-ı Zü’l-celâldür celle ismüh anun vahdâniyyetine ikrâr idüp îmân getürmese ve anı Hüdâ-yı ber-hakk bilmese anun dîni yokdur ve îmânı dürüst degül dimekdür.*” ve “*Hazret-i Fazl-ı Rabbü’l-âlemîn ve mâlik-i yevmi’d-dîn*” cümleleri en iyi örnektir (Muhîti Dede, 2016: 28). Nesrinde ve şiirlerinde bu inanın iman esaslarını ortaya koymaktan çekinmediğini söylemek mümkündür.

Muhîti, divanındaki iki gazel ve iki kıtayı Farsça yazmıştır. Gazelin biri Arapça-Farsça mülemma gazeldir. Onun işlediği temalar temelde dinî-tasavvufî-hurufî bağlamdadır. Ancak ladinî, âşıkane şiirleri de mevcuttur. Divandaki 205 gazelden 48 tanesi din dışı konu ve âşıkane üslup içermektedir. Muhîti’nin divanındaki şiirlere yurt içi (Uçar, 2017) ve yurt dışındaki (Çağlayan ve Balaban, 2013) mecmualarda rastlamak mümkündür. Bu onun her ne kadar hakkında yeterli ve kesin bir bilgi bulunmasa da tanındığının ve tesirli bir şair olduğunun göstergesidir. Her şeye rağmen divanı defalarca istinsah edilmiş, farklı coğrafyalara yayılmış ve şiirleri mecmualara girmiştir. Muhîti’nin kendinden sonra gelen şairleri etkilemiş olma olasılığı yüksektir. Ancak onun en önemli takipçisi XVI. yüzyıl şairi Arşî olmuştur. Arşî, Muhîti’nin ölümü üzerine terkeb-i bend nazım şeklinde bir mersiye, üç gazeline de tahmis yazmıştır (Kahraman, 1989: 9, 29).

2. Muhîti Divanı’ndaki Bazı Unsurların Hurufilik Bağlamında İncelenmesi

İncelemede kullanılan örnek şiirlerin yanındaki varak numaraları divanın yurt dışındaki yazmalarından biri olan Berlin nüshasına aittir. Henüz Türkiye’de görülmemiş olması, Muhîti’nin tüm şiirlerini barındıran tam bir nüsha olması, okunaklılığı ve tertibi sebebiyle Berlin nüshası tercih edilmiştir. Bu nüsha; Berlin Eyalet Kütüphanesi, Oryantal Bölüm, M.S Or. Oct. 2149’da kayıtlıdır. 69 yapraktır. Sayfaları 13 satır olarak düzenlenmiştir. İstinsah tarihi H. 1291-M. 1874’tür. Ölçüleri 180x120-130x80 mm’dir. Yazı türü rikadır. Yazmada 205 gazel, 1 müsebbâ, 2 murabba, 1 mesnevi, 71 tuyuğ, 4 kıta, 1 beyit olmak üzere 285 şiir bulunmaktadır. Eserin başında içinde Fazlullah, Dîvân-ı Muhîti ve Besmele yazan üçgen bir ser-levha vardır.

2.1. Dinî Unsurlar

2.1.1. Allah

Hurufilere göre harfler sırları çözülmesi gereken ilahi bir yansımadır. Hurufiler bu düşünceden yola çıkarak harfleri hem kendi varlıklarında hem de diğer varlıklarda gözlemlemeye çalışmışlardır (Usluer, 2009: 11). Kişinin kendi

varlığında Allah'ın zuhurunu araması bir insanın ilah olabileceği fikrini de beraberinde getirmiştir. Nitekim bu inanışa göre Fazlullah bir ilahtır:

Âdemî ger tâlib-i Hakkî biyâ

Bişnev esrâr-ı Hüdâ-râ ez-Hüdâ

(Eğer Âdem, Hak talibi isen gel, Allah'ın sırlarını Allah'tan dinle) (Atalay, 2015: 124) Fazlullah'ın Arşnâme adlı eserinden alınmış bu beyit onun Allahlık davası güttüğünün bir kanıtı gibi görünmektedir. O hâlde gerçek manada Hurufi inancını taşıyan kimse bu iman esasını gözetmelidir.

Usluer, “Hurufilerin Fazlullah için Fazl-ı Hak, Fazl-ı İlah gibi isimleri kullanmaları, onların Fazlullah'a uluhiyet atfettikleri anlamına gelmez. Ancak Fazlullah'ın uluhiyeti açıkça dile getirilmese de Hurufi eserlerde bunu çağrıştıracak ifadeler fazlasıyla mevcuttur. En azından Hurufilerce Fazlullah'ın Allah'ın mazharı olarak kabul edildiği rahatlıkla söylenebilir. Zaten Hurufiler tarafından tüm mevcudat Allah'ın mazharı olarak kabul edilmiştir, ancak bu zuhur Fazlullah'ta kâmil olmuştur.” (2009: 575) demektedir. Muhiti'deki Allah inancını da bu doğrultuda değerlendirmek gerekir. Çünkü onun eserinde de Fazlullah; Fazl-ı Huda (vr. 4b), Fazl-ı İlah (vr. 23a), Fazl-ı Teala (vr. 5b), Fazl-ı Rab (vr. 7b), Fazl-ı Hâlık (vr. 40b), Fazl-ı Lem-yezel (vr. 21b), Fazl-ı Sermed (vr. 13a), Fazl-ı Yezdan (vr. 20a), Fazl-ı Gafur (vr. 28b), Fazl-ı Rauf (vr. 32a), Fazl-ı Rahman (vr. 47b), Fazl-ı Ehad (vr. 54b) gibi tamlamalarla anılmaktadır.

Fazlullah'ın Allah olarak kabul edilip edilmediği yoruma açık olmakla birlikte onun kelimeler vasıtasıyla insanda tecelli ettiğinin düşünülmesi net bir gerçekliktir. Otuz iki kelime-i ilahi Allah'ın zatından zuhura gelmiştir. Bu otuz iki ilahi kelime-harf- terkipler oluşturarak ıstılah oluşur. Bu ıstılahlar cisimlerin, kendilerinde bil-kuvve var olan isimlerine işaretler. Otuz iki kelime-i ilahinin bu özelliği ile Allah'ın varlıklardaki tecellisi gerçekleşir. (Ballı, 2013: 94). Allah, Fazl, kelimeler ve harfler arasındaki ilahi ilişkiye Muhiti'nin aşağıdaki beyitleri örnek gösterilebilir. Harflerin birleşiminden isimler doğar. İsimler ve o isimlerin verildiği eşyalar arasında nasıl ki bir bağ varsa yaratan ve yaratılan arasında da bir bağ vardır:

Sî vü Dû esmâ ki insânuñ müsemâmâsındadır

Fazl-ı Yezdânuñ müsemâmâdur ki esmâsındadır (vr. 20a)

Biz ki zât-ı Hazret-i Fazl-ı Hudâya mazharuz
Fi'l-i eşyânuñ zühûrâtına harf-i maşdaruz (vr. 25b)

2.1.2. Kitaplar

Câvidânnâme Hurufilerin Fazlullah tarafından yazılmış başlıca kitabıdır. Kitaba Fazlullah'ın halifeleri tarafından yazılmış şerhler vardır. Bu şerhlerden biri İşknâme-i İlahî'dir ve Tireli Ferišteoğlu Abdülmecid'e aittir. Ferišteoğlu bu eseri Fârisî bilmeyenlerin Câvidânnâme'yi anlayabilmeleri için Türk dilinde tercüme etmiştir (Vicdâni, 2016: 60-61):

Zâhir oldı sırr-ı Qur'ân aç gözüñ

Câhil ü mañrûm kalma dir özüñ

Ġavrına irişmek isterseñ sözüñ

Câvidânnâmeye dutgil yüzüñ (vr. 61a)

Kuran ve Câvidânnâme'nin Hurufiler için özel değeri vardır. Harfçiliğin İslam dünyasındaki ilk temsilcisi İbn-i Arabi, Cebrail tarafından Kuran indirildiğinde Hz. Peygamber'e "Sana O'nun vahyi tamamlanmazdan önce (senin nezdindeki) Kuran'ı okumakta acele etme ve 'Rabbim benim ilmimi artır.' de! (Taha, 20/114)" dendiğini söylemiştir. Bu sözün vahyin mufassal bir Kuran olarak tamamlanmadıkça Peygamber'den Kuran'ın o şekliyle anlaşılamayacağı, Peygamber'in ilminin artmasını talep etmesinin gerekliliği anlamına geldiğini belirtmiştir (Arabi, 2018: 199). Bu noktada tevil kelimesinin anlamından bahsetmek gerekir. Tevil; rücu etmek, bir şeyin varacağı son noktayı belirtmektir (Öztürk, 2016: 123). Atalay ise "Hurufilerce tevil, tenzilden mühim ve büyüktür. Tevildir ki tenzili izah ve ifham eder, ikmal kılar. Buna binaen sahib-i tevil de sahib-i tenzilden büyüktür. Yani Fazl-ı Hurufî, Hazret-i Muhammed'den büyüktür (!)" der (Atalay, 2015: 120).

Cebrail'in yukarıdaki konuşmasından anlaşıldığına göre Hz. Muhammed ilminin artması için dua etmesi gereken kişidir. Hurufilere göre de Kuran ilmi Fazlullah'la birlikte tamam olmuştur. Hem Muhîti'de hem de Hurufilikte Kuran "tenzil" olandır ancak Hurufilerin ve Muhîti'nin kutsal kitap olarak kabul ettiği Câvidânnâme "tevil" olandır. Bu inanışta tevil, tenzilden; Fazlullah da Hz. Muhammed'ten üstün tutulur. Çünkü tenzil olanın teville ihtiyacı vardır ve Fazl, Cavidannâme adlı eseriyle Kuran'ı tevil etmiş, Kuran'ın sırrını çözmüştür. Muhîti de aşağıdaki beyitlerinde tenzilin açıklanmaya ihtiyacı olduğunu, tevilin ise Fazlullah sayesinde gerçekleştiğini ifade etmiştir:

Keşf olup te'vîl tenzîl-i kelâmu'llâhdan
Zâhir oldı Câvidânnâme Fazlullâhdan (vr. 46a)

Her kime kılsa nazar Hâzret-i Sâhib-Te'vîl
Harf be-harf zâhir olur aña beyân-ı tenzîl (vr. 38b)

2.1.3. Melekler

Muhîti, elest bezminde meleklerin Allah'ın emrine uyup insana secde ettikleri gibi Allah'ın varlığının insan yüzündeki tecellisine inananların da “melek”, iman etmeyenlerin ise “şeytan” olduğunu aşağıdaki beyitte ifade etmiştir:

Melekdür vechine sâcid olanlar Âdemüñ dâ'im
Ezelden tâ ebed inkâr idenler oldılar şeytân (vr. 47b)

2.1.4. Peygamberler

a) Hz. Âdem: “Âdem” kelimesi divanda insan, Âdem peygamber ve tevriyeli olarak bu iki anlama gelecek şekilde kullanılabilir. Âdem peygamberin ilk insan olması, ilk peygamber olması ve meleklerin secde ettiği kişi olması itibarıyla İslam dininde önemli bir yeri vardır. Aşağıdaki beyitte Muhîti, Âdem peygamberin cennetten kovuluşu ile zahitlerin Hurufileri cennet ehli görmemeleri arasında bağ kurmuştur. Baba-oğul ilişkisiyle Hz. Âdem'in takipçisi olduklarını ifade etmiştir:

Zâhidâ terk-i behişt itsem n'ola dîdâr için
Oğul oldur ki atasına ol ferzend-i hâlef (vr. 31a)

Muhîti “Kün (Ol)” emri ile yaratılışı anlatılırken “Kef” harfini Hz. Havva'nın, “Nun” harfini ise Hz. Âdem'in remzi olarak kullanmıştır:

Altı günde on sekiz biñ 'âlemüñ var olması
Nûn-ı Âdemle beyân-ı Kâf-ı Hâvvâ bilmişüz (vr. 23a)

Fazlullah Câvidânnâme adlı eserinde Hz. Âdem'in felekül-buruc âleminde levh-i mahfuz olduğunu belirtir (Usluer, 2012: 196). Muhîti aynı şekilde Âdem'in levh-i mahfuz olduğunu şu beyitle ifade etmiştir:

Levh-i maḥfûz-ı Hudâ şûret-i Âdemdür kim
Aḥmede andan alup geldi kelâmı Cibrîl (vr. 38b)

b) Hz. Musa: Musa peygamber Firavun'la mücadelesi, Tur Dağı'nda Allah ile konuşması, asası ve gösterdiği mucizeler ile divan şiirindeki yerini almıştır. Araf suresinin 145. ayetinde “Öğüte ve her şeyin açıklamasına dair ne varsa Musa için levhalara yazdık...” ifadesi vardır. Muhîti aşağıdaki beyitte bu levhalardan bahsetmiş ve Hurufi bir yorumla levhaların manasının yüzdeki hatlarda yazılı olduğunu ifade etmiştir:

Levh-i Mûsî beyân-ı vechümdür

Ey Muhîfî ‘aşâ elümde kâlem (vr. 40a)

c) Hz. İsa: Besim Atalay “Hurufilik, Müslümanlığa verdiği ehemmiyet kadar Hristiyanlığa da ehemmiyet vermiştir. Hurufilik kitaplarının hemen hepsinde İsa'ya (a.s.) büyük sahifeler ayrılmıştır.” (Atalay, 2015: 117) demiştir. Bu İsa peygamberin mehdilik, mesihlik, peygamberlik, babasız doğmak, ölümlere can vermek, Hıristiyanlık inancındaki üçlemeye yer almak gibi pek çok özelliğe sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim İsa peygamber bu özelliklerle Muhîti'nin beyitlerinde ismi en çok geçen peygamberlerden biri olmuştur.

Hurufilik inancına göre Fazlullah'ın zuhuru uluhiyet devrinin başlaması anlamına gelir. On ikinci imam kabul edilen Mehdi, Museviler tarafından geleceğine inanılan Mesih ile Hıristiyan ve İslam inancına göre gökten inecek olan İsa, Fazlullah'tır. Onun zuhuruyla beklenen olmuş, kıyamet gerçekleşerek dünya artık ahireti yaşamaya başlamıştır (Gölpınarlı, 1997: 152-153). Muhîti'nin aşağıdaki beyitlerinde bu görüşler desteklenmekte, Fazlullah Mehdi, Mesih ve İsa kimliği ile karşımıza çıkmaktadır:

Ey Muhîfî biz zuhûr-ı Hâzret-i Fazl-ı Hâkı

Hüccet-i kâim-ile Mehdî-i ‘İsâ bilmişüz (vr. 23b)

Ğaşb-ile dünyâyı dutdıysa ne ğam Deccâl-ı şûm

Uş Mesîh-i nuṭk-ı zât-ı bî-nihâyet vâktidür (vr. 15a)

Hurufiliğin kurucusu Fazlullah, Hıristiyanlıktaki üçlemeyi açıklarken İsa peygamberin Allah için ‘baba’ ibaresi kullanmasını tevhide yaklaştırarak yorumlar: Fazl'a göre nasıl bir oğulun varlığı babasına bağlıysa varlıkların tümü Allah'ın zatıyla kaimdir. Böylelikle Hz. İsa, Allah'ın oğlu olduğunu değil de kendi varlığının Allah'ın zatına bağlı olduğunu kastetmiştir (Ballı, 2013: 137). Muhîti'nin aşağıdaki beyitleri, onun İsa peygamberden “oğul” olarak bahsettiği ve teslis inancını Fazlullah'la aynı doğrultuda yorumladığı beyitleridir:

Nuḫ u şavt u kuvvet-i zât-ı eḥadden ğayri yok
Gâh eb olan gehi Rûḥu'l-ḳudûs gâhî veled (vr. 13b)

Her kim Muḫîṭî ibn-i eb ü Rûḥ-ı ḳudsden
Vâḳıf olursa menziline âsumân ider (vr. 19a)

ç) Hz. Muhammed: Gölpınarlı, Hurufilere göre peygamberliğin Hz. Muhammed'le birlikte kemale erdiğini, onun son peygamber olduğunu ve ondan sonra imamet devrinin başladığını belirtir (Gölpınarlı, 1997: 152). Hakikaten Muḫîṭî'nin şiirlerine bakıldığında Hz. Muhammed'in kimliği ve İslamdaki yeri, Sünni İslam ile Hurufî inancında bir farklılık göstermemektedir. Fark sadece hiyerarşik açıdan Hz. Âdem ve Fazlullah'ın Hurufî inanışında Hz. Muhammed'in önüne geçmesidir. Hz. Muhammed, Hurufiler için de bir peygamberdir, Kuran ona gelmiştir ve şefaet etme gücü vardır. Ancak Fazl'ın ilah, Mehdi, Mesih olarak görülmesi, Hz. Âdem'in de Allah'ın yarattığı ve meleklerin secde ettiği ilk insan olması Hurufiler için bu kimliklerin daha öncelikli olmasını sağlamıştır. Muḫîṭî'nin aşağıdaki beyitleri, Hurufilikte Hz. Muhammed'in bir peygamber olarak aldığı yere ve ona gösterilen saygıya güzel örneklerdir:

Ey Muḫîṭî zülfiḳâr-ı dîn-i Aḫmeddür bugün
Zâhir olup Fazl-ı Ḥaḳḳuñ 'ilmine viren revâc (vr. 12a)

Nuḫ-ı Aḫmeden Muḫîṭî irdi vech-i Âdeme
'Arşa çıḳdı lâ-mekân mülkini seyrân eyledi (vr. 55a)

Şairin aşağıdaki beyti ise Hurufilerin mahşer gününde Hz. Muhammed'in ümmeti için şefaetçi olacağına inandıklarını gösterir:

Ey Muḫîṭî olısar nâr-ı cehennemden emîn
Her kime rûz-ı cezâda ola Aḫmed şâfi' (vr. 30b)

2.1.5. Hz. Ali

Hız. Muhammed bir hadisinde "Ben ilmin şehriyim, Ali onun kapısıdır." buyurmuştur. Bu hadisi İsmail Hakkı Bursevî şöyle yorumlamıştır: Şeriat olarak bilinen hükümler zahiri ilimlerle ilgilidir ve bu hadisteki "ev" nispetindedir. Bâtini ilimler ise kapı gibidir. Bu eve girmek isteyenler kapıdan geçmelidir. Dolayısıyla ilmin evi ve şehri Hız. Muhammed, bu evin ve şehrin

kapısı da Hz. Ali'dir (Öztürk, 2016: 261). Hz. Ali ilim sahibi olması itibarıyla Muhîti tarafından da oldukça övülmüştür. "Allah'ın tüm sırları semavi kitaplardadır. Semavi kitaplarda ne varsa Kuran'da, Kuran'da ne varsa da Fatihâ'dadır. Fatihâ'da olan her şey Besmele'de ve Besmele'de olan her şey Besmele'nin Be'sindedir. Besmele'nin Be'sinde ne varsa Be'nin altındaki noktadadır ve ben Be'nin altındaki noktayım." sözü ise Hz. Ali'ye atfedilir (Usluer, 2009, 183). Ayrıca Hurufilik açısından nokta vahdet'in harfler ise kesret'in tezahürüdür. Dolayısıyla Hurufiler açısından noktanın harflerin aslını oluşturması Hz. Ali'nin de Huruf ilmi için asli bir yerde olduğunu gösterir:

Bil Elif tek ferd ü yektâdur 'Alî
 Aşl-ı 'ilm ü noqtâ-i Bâ'dur 'Alî
 Mazhar-ı Fazl-ı Te'âlâdur 'Alî
 Hâmuş olmaz nuṭṭ-ı gûyâdur 'Alî (vr. 57a)

"Allah önce benim nurumu yaratmıştır.", "Ben ve Ali bir nurdanız." hadislerinden ve Hz. Muhammed'in "Allah'ım kalbimi ve kulaklarımı nurla doldur." duasından Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin nurun yani kelamın iki mazharı olduğu anlaşılmaktadır. Nur ve kelamın ortak noktası bölünmezliktir. Aslında bu sözlerle Hz. Muhammed, Hurufî inancıyla aynı doğrultuda olmak üzere kalbinin, gözlerinin ve kulaklarının kelime ve kelam olduğunu yani "vahdet"i temsil ettiğini belirtmektedir (Usluer, 2009, 224-225). Muhîti de aynı şekilde aşağıdaki beytinde Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin aynı nurdan olduklarını ve nur-ı vahdet'i temsil ettiklerini ifade etmiştir:

Kim Muḥammedle 'Alîyi nûr-ı vâḥid bilmese
 Şad hezârân la'net itmek günde aña kârumuz (vr. 22a)

2.1.6. Hz. Havva

Bakara suresinin 255. ayetinde "Hz. Âdem Allah'ın arşı olduğu gibi Hz. Havva da onun kürsüsüdür." denmektedir. Kuran ayetlerinde olduğu gibi Muhîti'nin şiirlerinde de Hz. Havva, Hz. Âdem'e eşlik eden onu tamamlayan kişi olarak Hz. Âdem'le birlikte anılır:

Altı günde on sekiz biñ 'âlemüñ var olması
 Nûn-ı Âdemle beyân-ı Kâf-ı Havvâ bilmişüz (vr. 23a)

Câvidânnâme'ye göre Fatihâ'nın diğer isimlerinden biri ümmü'l-kitab'dır. Fazlullah, Fatihâ kelimesinin müennes olması sebebiyle insanın yaratılışında

annenin önemini açıklar. Fazl'a göre Fatiha'ya ümmü'l-kitab denmesi bu surenin Havva'nın yaratılışına örnek teşkil etmesinden kaynaklanmaktadır (Ballı, 2013: 107). Muhîti'nin aşağıdaki beytinde Fatiha suresi seba'l-mesani adıyla anılmış ve aynı şekilde Hz. Havva ile ilişkilendirilmiştir:

Âdemüñ vechinde mektûb oldı Kur'ân-ı 'azîm

Sûre-i seb'al-meşândan hatt-ı Havvâdur garaž (vr. 29a)

2.1.7. Sırat

Muhîti'nin Keşfnâme adlı eserinde sırata 13. mesele olarak değinilir. Sırat üç bin yıllık bir yoldur ve bin yıl iniş, bin yıl yokuş, bin yıl da düz olarak hatt-ı istivaya kinaye yapılmıştır. Sırat kelimesi cümel hesabına göre üç yüzdür. Bu da üç yirmi sekiz hat demektir ki Âdem'in vechinde, elinde ve ayağında mevcuttur. Üç yirmi sekiz şöyle üç yüz olur: Yirmi sekiz harf müfredat-ı Kuran'dır. Müsemmadır ve yetmiş iki esması vardır. İsim ve müsemmanın toplamı yüz adet olur. Böylelikle üç yüz sıratullahtır. O hâlde Allah'ın yolu Âdem'in vechinde, elinde ve ayağındaki hatlardan oluşmaktadır (Usluer, 2014: 288-289). Muhîti'nin Keşfnâme eserinde böylesine ayrıntılı tarifleri geçen sırat ve sıratullah divanda da yüzde ve istiva hatlarından zülûfte gösterilmiştir:

Bulsa zülfüñden Muḥîṭî n'ola Firdevse sebîl

Kim behîşt ehline zülfüñdür "sırâta'l-müstakîm" (vr. 39a)

Sekiz cennet temâşâgâhum oldı

Cemâlünde şırâtu'llâhı gördüm (vr. 40b)

2.1.8. Kıyamet

Hurufiliğe göre güneş Âdem'i temsil eder. Batı ise Beytül Makdis'tir. Çünkü burası Mekke ve Medine'ye göre batıda bulunmaktadır. Dolayısıyla güneşin batıdan doğması Fazlullah'ın zuhur etmesi anlamına gelmektedir (Usluer, 2009: 549). Muhîti'nin sadece kıyameti konu alan bir gazeli mevcuttur (vr. 51a). Bu gazel Muhîti'nin ve tabii Hurufilerin kıyamete bakış açılarını yansıtmakta, Hurufilikle ilgili aydınlatılmaya muhtaç pek çok sorunun da cevabı olmaktadır. Bu gazel Fazlullah'ın gelişiyile birlikte beklenen Mehdi ve Mesih'in zuhurunun gerçekleştiğini, bilinen tüm kıyamet alametlerinin belirlediğini, Dabbe'nin çıktığını, güneşin batıdan doğduğunu anlatır. Muhîti'nin kıyamet konulu gazelindeki güneşin batıdan doğması ile ilgili beyit yukarıdaki görüşü destekler niteliktedir:

Ṭulû‘ itdi güneş mağrib-zeminden
Göründi nâr maşrıqdan nişâne (vr. 51a)

2.1.9. Kâbe

Hurufiler için Hz. Âdem ile Kâbe arasında yakın bir ilişki vardır. Hz. Âdem ilk insandır ve yaratılışı esnasında yüzünün toprağı, inşa edilmiş ilk ev olan Kâbe’den alınmıştır. Bu ilişki nedeniyle Kâbe ile kastedilen Âdem’dir (Usluer, 2009: 130). Hurufilere göre Âdem’e secde etmek sadece meleklere verilen ve sadece elest bezmi için geçerli olan bir emir değildir. Bu sebeple insanlar da Âdem’e secde etmelidirler (Usluer, 2009: 317). Muhitî aşağıdaki beyitlerinde insana secde etmenin öneminden bahsetmiş ve Kâbe binasını “duvar”a indirgeyerek gerçek Kâbe’nin “insan” olduğunu ifade etmiştir:

Zâhide zâhir olmadı dîdâr
Dutdı dîvâra şûret-i kâhın (vr. 45b)

‘Arş u kürsî beyt-i ma‘mûr u maqâm-ı müntehâ
Ka‘be-i küyuñ-durur ey şûret-i Raḥmân baña (vr. 7a)

2.1.10. İman

Bir dinin esaslarını her şeyiyle kabul etmek anlamına gelen iman, Hurufiler için önemli bir kavramdır. Bir insan bir dine iman taşıdığı müddetçe mensup olur. Geçmişte Hurufiler her kesim tarafından imanlı kabul edilmemişlerdir. Aynı şekilde Hurufiler de Fazl’a ve istiva hatlarına inanmayanların imanlarının dürüst olmadığını söylemişlerdir. Hurufiler aslında yeni bir din kurmamışlar, kendilerini Müslüman olarak nitelendirmişler, Müslümanlığın gerçek şeklinin kendi yorumlarında saklı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Muhitî aşağıdaki beyitlerde ancak kendi iman esaslarına sahip olanların Müslüman sayılabileceklerini, cümle âlemden farklı bir zümre olduklarını, onların küfür saydıkları unsurların kendileri için bir iman esası olduğunu ifade etmiştir:

Pîr-i ‘aşka şûfî îmân getürüp oldı mürîd
Ḥamdülillâh kim müselmân eyledük şeyṭânumuz (vr. 25a)

Yetmiş iki milletüñ küfrini îmân bilmişüz
Ehl-i Ḥaḫkuz yok bizüm hiç kimseden ikrâhımız (vr. 22b)

Muhîti aşağıdaki beytinde kelime-i tevhidin Allah'a inancı ispat etmediğini, bunun şüphe oluşturduğunu; bir tuyuğunda ise münezzehe bir Allah inancının evham-ı hayal ve dedikodudan ibaret olduğunu ifade etmiştir:

İrişseydi eger tevḥîd-i şarfe şûfi “illâ”dan

İder miydi dem-â-dem “lâ”diyüb biñ şirk ü şekk peydâ (vr. 6a)

Çün tecelli kıldı Fazl-ı zü'l-celâl

Arada mahv oldu evhâm-ı hayâl

Kalması ğayr-ı kelâm-ı lâ-yezâl

‘Ârife ḥall oldu cümle kıl ü kâl (vr. 61b)

Divan şiirinde zülûf ve saçlar siyahlığı nedeniyle küfr ve kâfirliği temsil etmiştir. Ancak Hurufî şiirlerinde sevgilinin siyah saçları, güzellik unsuru olmakla birlikte Hurufîlik inancındaki istiva hatları kastedildiğinden tevriyeli anlam taşır. Nitekim Muhîti'nin şiirlerinde istiva hatlarına verdiği önem ve duyduğu inanç nedeniyle “küfr-i zülûf” Hurufîlerin “iman”ını temsil eder:

Küfr-i zülûfündür yakîn ehline îmân-ile dîn

Küfr-i zülûfsüz gerekmez dîn-ile îmân baña (vr. 7a)

Muhîti'ye göre imanlı olmak harflere inanmaktan geçer:

Asl-ı ‘âlem ḥarfdür kıлма şaḳın inkâr-ı ḥarf

Ḳavl-i Kâf u Nûn saña yetmez mi ‘âlemde sened (vr. 13b)

2.1.11. İbadetler

Hurufîlerde İslam ibadetlerinin yeri vardır. Ancak ibadetleri uygulama ve yorumlama konusunda bazı değişikliklere gitmişlerdir. Örneğin tekbire, şehadete, ezan ve kamete Fazl'ın ismi yerleştirilmiştir. Abdest alırken ve namaz kılınırken 28 ve 32 harfle alakalı beyitler okunur. Hac yeri Alıncak'tır. Fazl'ın öldürüldüğü yer, ihrama girilerek yedi kere tavaf edilir. Şeytan Miran Şah'ın yaptırdığı Sancariyya Kalesi'nde taşlanır. Dolayısıyla Sünnî ve Şia uygulamaları birleştirilerek Hurufî ibadetleri şekillendirilmiştir (Gölpınarlı, 1989: 26). Muhîti Divanı'nda ibadetler genellikle bir arada sıralanarak anılmış ve ancak Fazl ilmi ile birlikte yapılırsa bu ibadetlerin geçerli olacağı ifade edilmiştir:

‘Ömrün oldukça ‘ibâdet kılsañ ey zâhid eger

Fazl-ı Hağ ‘ilminsiz a‘mâlün kamu beyhûdedür (vr. 19a)

Şalât u şavm u ‘ıyd u hacc u kırbân

Zekât u hams ü hem kıadr u berâtam (vr. 40b)

Muhîti Divanı’nda bahsi en çok geçen ibadet namazdır. Onun beyitlerinde Hurufilikte önemli bir yeri olan 14, 17 ve 28 sayılarıyla namaz arasında alakalar kurulmuştur. Bu sayılarla namaz arasındaki ilişkiyi Hüseyin Aksu şöyle açıklamaktadır: “Kuran’ın sırrı huruf-ı mukattaadadır. Bunların tamamı on dört harften ibarettir. Bu harfler söylendiği gibi yazılırsa sayı on yediye çıkar. Bu on yedi harfe muhkemat denir. İnsan günde farz olarak on yedi rekat namaz kılar. On yedi harfin dışındaki on bir harfe müteşabihat denir. Seferi birinin kıldığı on bir rekat namaz da müteşabihat sayısındadır. Bunların toplamı yirmi sekiz eder (Aksu, 1995: 278).” Muhîti de muhkemata delalet eden on yedi sayısını bir şiirinde şöyle kullanmıştır:

On dört hurûf-ı müfredât

Heft-deh şalât-ı muhkemât

Hacc u şehâdet hem zekât

Hem âyet-i Kıur’ân-durur (vr. 2b)

Muhkemat (17 rekat farz namaz) ve müteşabihatın (11 rekat seferî namazı) toplamı 28 eder. Muhîti’nin aşağıdaki beytinde geçen dört yedi salat da bu 28 harfe delalet eder:

‘Urûc-ı zülfüne bulmağ-ıçün yol

Şalât-ı dört yedi ma‘dûdumuzdur (vr. 17b)

Muhîti’ye göre namaz beş vakittir ve beş vakit olması istiva hatlarıyla ilgilidir:

Gösterür rûşen şalât-ı hams’e

Kaş u kirpik saç u enf-i hağ ‘ızâr (vr. 17a)

2.1.12. Levh-i mahfuz

Hurufilere göre varlıkla ilgili tüm suretlerin işaretleri Âdem’in yüzünde yazılıdır. Câvidânnâme’ye göre de Âdem’in yüzü dolayısıyla insan yüzü taşıdığı hatlar nedeniyle her türlü sorunun cevabı olan levh-i mahfuzdur (Usluer,

2009: 268). Çünkü yüz, 32 ilahi kelimenin alametlerini taşır. Yüzde bulunan 14 hat Allah isminin eczasındaki 14 harfin makamıdır (Usluer, 2009: 256). Muhîti aşağıdaki beyitlerinde levh-i mahfuzun yüzde olduğunu ve hatlarla ilişkisini şöyle anlatmıştır:

‘Arş-ı Rahmân-ı Hudâdur görinen baş degül

Levh-i mahfûzda hađdur kararar kaç degül (vr. 36b)

Levh-i mahfûz-ı Hudâ şüret-i Âdemdür kim

Ahmede andan alub geldi kelâm[1] Cibrîl (vr. 38b)

2.1.13. Dabbetü'l-Arz

Yerden çıkacağına inanılan bir canlı olup kıyamet alametlerinden biridir. Bir hadise göre Mekke'deki harem yerinin yarılarak buradan ortaya çıkacağı düşünülmüştür. Harem yerinin yarılması insan yüzündeki hatlardan istiva hattının geçmesini temsil eder. Dabbetü'l-Arz bir hadiste şöyle geçer: “Dabbetü'l-Arz beraberinde Hz. Musa'nın asası ve Hz. Süleyman'ın mührü olduğu halde çıkar. Asayla müminlerin yüzünü cilalar, mührü de kâfirlerin burnuna basar. Öyle ki sofraya ehli toplanınca biri diğerine (yüzündeki parlaklık nedeniyle) ‘Ey mümin!’ der, diğeri de öbürüne (burnundaki mühür sebebiyle) ‘Ey kâfir!’ der.” (Usluer, 2009: 543). Dabbetü'l-Arz'ın bu işlevinden dolayı Hurufiler onu tuhaf bir varlık değil de Fazlullah'ın temsili olarak kabul eder. Dabbe'nin ortaya çıkışı Fazl ile açıklanan 32 harfin sırlarının ortaya çıkmasıdır (Usluer, 2009: 545). Nitekim Muhîti de Dabbetü'l-Arz'ı yukarıdaki hadiste bahsedildiği şekliyle anmıştır:

‘Asâ hâtem elinde Dâbbetü'l-arz

Haremden çıkuben oldu revâne (vr. 51b)

2.1.14. Deccal

Gelişi kıyametin büyük alametlerinden biridir. Zalim olarak değerlendirilen Deccal'ın Mehdi ve Mesih tarafından öldürüleceğine inanılır. Sağ gözü kördür. Bu da Câvidânnâme'ye göre dünyayı görüp ahireti görememesi, 28 ve 32 ilahi kelimeyi görememesi anlamına gelir. İki gözünün arasında “kâfir” yazması ise 14 hattı okuyamaması anlamına gelir (Usluer, 2009: 537). Fazl'ın ölümünden sorumlu olan Miranşah Hurufiler tarafından Deccal olarak görülmüştür (Usluer, 2009: 42). Muhîti aşağıdaki beyitlerinde Deccal'ın uğursuzluğundan ve kör olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca “dünyayı gasp etmek” ifadesi Timur

Devleti'nin dünyaya yayılma politikasına ve Fazlullah'ın ölüm emrini veren Miranşah'ın Deccal sayılmasına telmihte bulunmaktadır:

Ğaşb-ile dünyâyı dutdıysa ne ğam Deccâl-ı şûm

Uş Mesîh-i nuṭṭ-ı zât-ı bî-nihâyet vaktidür (vr. 15a)

Geldi Mehdî-i Mesîhâ doldı 'âlem nûrdur

Göremez Deccâl-i a' ver neylesün çün kördür (vr. 16a)

2.2. Tasavvufi Unsurlar

2.2.1. Tarikat

Hurufilerin Alevi-Bektaşilerde ya da Mevlevilerde olduğu gibi törenleri, tarikat yapılanmaları ve zikirleri bulunmamaktadır (Usluer, 2009: 171). Arşî ve Muhîti'nin divanlarına bakıldığında tasavvuf ehli olmadıkları da görülür (Usluer, 2009: 168). Hurufilikte dünya nimetlerinden kaçınma yoktur. Arşî ve Muhîti, şiirlerinde mutasavvıfları ve Mevlevileri Hurufî öğretisine davet etmiş ve zahitleri eleştirmişlerdir (Usluer, 2009: 169). Aşağıdaki beyitlere bakılırsa Muhîti'nin ve Hurufilerin Fazl ilmi sayesinde "hakikat" ehli olmalarından tasavvuftaki "şeriat ve tarikat" makamlarını çok da ciddiye almadıkları görülür:

Eger meydân-ı şer' uñ fârisisin

Ṭarîkat ehli öñüñce yayâkdur (vr. 15b)

Ḥakîkat tûbını uralı çevġân-ı ma'ârifle

Şerî' atle ṭarîkatden Muḥîṭî almışam meydân (vr. 47b)

2.2.2. Nefs

Hurufilere göre nefis insanın zahiridir yani çoğu inanışta olduğu gibi manevi ve muğlak değildir. Önemli Hurufilerden Ferišteoğlu bu kavramı "Nefsini bilen Rabbini bilir." hadisinden yola çıkarak değerlendirir. Buna göre nefis varlığın maddi yönünü oluşturur ve nefsin bilinmesi gerekir (Şenödeyici, 2009: 97). Zaten Hurufiler hiçbir zaman bedeni (nefsi) değersizleştirip insanı ruhani bir varlık şeklinde tahayyül etmemişlerdir. Aksine bedeni, tüm ilahi sırların kaynağı 28 ve 32'nin zuhur ettiği yer olduğundan ruhtan üstün saymışlardır. Bu da Hurufileri tasavvuf ehlinde ayırır (Şenödeyici, 2009: 98). Muhîti'nin aşağıdaki beyitlerinde Hz. Muhammed'in "Nefsini bilen Rabbini bilir." hadisine

telmihler yapılır. Muhîti'nin bu beyitlerindeki “nefs” kavramını “insanın zahiri” anlamında değerlendirmek mümkündür:

Nefsüni aña muhakkağ göresin tâ Rabbüni

Men 'arefsırrına iriş kim behişt-i hûrdur (vr. 16a)

Men 'arefsırrına her kim irmedi 'ârif degül

Bilmeyenler nefsini Mevlâyı bilmez kâdadur (vr. 16b)

2.2.3. Zahir, Bâtın

Bu düşünce ve inanç sisteminde “zahir ve bân” kavramları önemli bir yer tutmaktadır. Hurufilikte tasavvufta olduğu gibi zahir, kesretle ilişkilendirilip değersizleştirilmemiştir. Nitekim Muhîti, zahir ve bânı bir bütün olarak ele alır. Çünkü zahir, bânından nişan taşır. Zahir de değerlidir çünkü Tanrı zahir varlıkta bir sır gibi yer etmiştir:

Hudânuñ çünki isminde müsemması degül münfek

Muhîti zâhir ü bânın vücûd-ı cümle-eşyâyam (vr. 41a)

Çünkü zâhir nişân-ı bânındur

Şûrete gel beyân-ı ma'nâ kıl (vr. 36b)

2.2.4. Harfler

a) Harf: Hurufilikte harflerin önemli bir yeri vardır. Çünkü yaratılış Allah'ın “kûn” emriyle gerçekleşmiştir. Bu emir tek bir kelime olarak sesler yani harflerden oluşmuştur. Bu durum harflerin mahlukata göre ontolojik açıdan daha önce olduğu ve her varlığın temeli olduğu düşüncesini felsefeciler ve din yorumcularında oluşturmuştur (Usluer, 2009: 108). Hurufî inancında da harfler her şeyden önce yaratılmıştır ve her şeyde vardır. Muhîti'nin aşağıdaki beytine göre harflerin öneminden haberdar olanlar gayb sırrına erişebilir:

Bist ü Heşt ü Sî vü Dû'den her kim oldı bâ-haber

'Âlem-i gayb u şehâdet sırrına âgâhdur (vr. 14a)

Sî vü Dûdür aşl u fer'-i kâinât

Sî vü Dûdür ma'ni-i zât u şifât (vr. 9b)

Muhîti Divânı'nın 18. gazeli yukarıdaki beyitle başlar ve bu gazel bir nevi 32 harfin tanımlandığı bir gazeldir. Bu gazelde kâinatta her ne varsa 32 harften oluştuğu anlatılır. Muhîti bu gazelde zat-sıfat, cisim-can, mürekkebi-müfredat, müteşabih-muhkemat, amir-memur, ümmi hat-ebi hat, asuman-sabitat, hayır-şer, tufan-keşti, münezzehe-muhit vb. pek çok zıtlığı sıralayarak her şeyde 32 harfin olduğunu, dolayısıyla var olan her şeyin ve tüm zıtlıkların aslında bir bütün olduğunu ifade etmiştir.

b) Dört Mucem Harf: Muhîti Keşfnâme adlı eserinde 20. mesele olarak dört mucem harfe değinmiştir. Burada Muhîti Kuran'da bahsedilen "Ama Rabbinin işaretlerinin geldiği gün..." (yevme ya'ti ba'zu ayat) ifadesindeki "bazı ayat"tan kastın mucem harfler olduğunu söyler. Ona göre bu 4 harf ile 28 harf tamamlanır ve 32 olur. Muhkemat tenzil olmuş 28 harftir, müteşabihat ise "bazı ayat" ifadesindeki dört mucem harftir. "Fazl" kelimesindeki "Fe ve Lam" harfleri tenzil olmuş harfleri ifade eder ve muhkemattır. "Dad" harfi ise mucem harftir ve müteşabihattır. Ayrıca "Dad" harfi eczada noktasıyla birlikte 4 olur. Yani "Dad" harfi "Fe ve Lam" arasına girerek esrar-ı kıyamet zahir olur, nitekim (Fazlullah) zahir olmuştur (Usluer, 2014: 298). Muhîti Keşfnâme eserinde bu tevil ettiği Enâm suresinin 158. ayetinden divanında şöyle bahseder:

İrişdi va'de çün "yevme ye'ti ba'du âyâtî"

Daği nefsiñe nef' itmez getürseñ Rabbüñe îmân (vr. 47b)

Muhîti'nin Keşfnâme eserinde mucem harfleri açıklarken bahsettiği "Fadl" isminin oluşumu, divanda da yerini almıştır:

Ey Muḥîṭî ya'nî Dâd-ı Fazl-ı Rabbü'l-'âlemîn

Zâhir oldı Fî vü Lâm içre görindi Ḥaḫ nemaṭ (vr. 29b)

c) Hurûf-ı Mukattaa: Hurûf-ı teheccî, hurûf-ı mübheme, evâilü's-süver, fevâtihu's-süver adlarıyla da bilinir. Temel hadis kitaplarında bu harflerin anlamı ile ilgili bilgi yoktur. Hatta mukattaa harflere anlam vermekten kaçınılmıştır. Çünkü bu harfler müteşâbihtir ve müteşabih unsurların tevilinin dinen yasak olduğu düşünülmüştür (Duman ve Altundağ, 1998: 401-402). Fazlullah ve Hurufiler ise hurûf-ı mukataanın müteşâbih değil muhkem olduğunu savunmuşlar, sayısı on dördü bulan bu harfleri yüzdeki hatlarla alakalı olarak açıklamışlardır (Aksu, 1998: 409). Muhîti de mukatta harflerini yüzdeki hatlarla ilgili benzetme unsuru olarak kullanmış ve anlamını bildiğini belirtmiştir:

Sevdâ-yı haţ-ı hüsnuñ olur başda ziyâde
Tîğ-ı ğam-ile hâme-i dil olsa muqatta‘ (vr. 30a)

Añladum sırrını Qur’ânın muqatta‘ dan tamâm
Ya‘nî Nûn u Kâf ile Tâ Hâ’yı bildüm neydügin (vr. 46b)

2.3. İnsan

Fazlullah için insan bedeni asli bir öneme sahiptir. Çünkü onun için insan, doğadaki dört elementin terkiibinden oluşmuş, Allah’ın hakiki bir suretidir. Fazlullah ayrıca insanın konuşma ve yazma üzerinden dille kurduğu ilişkiye büyük önem vermiştir (Bashir, 2013: 8). Aynı hassasiyeti Muhîti’de de görmek mümkündür. Muhîti insanın dört unsurdan mürekkep ve otuz iki kelime ile ilişkili olduğunu aşağıdaki beytinde ifade etmiştir:

Zât-ı Sî vü Dû şîfâtam kim ne eyvân eyledüm
İsmümi ‘unşûr libâsın giydüm insân eyledüm (vr. 43a)

Bakara suresi 31-34. ayetlere göre Allah insanlara “Melekleri kendisine secde ettirmeden önce bütün varlıkların isimlerini ona öğretti.” denilmiştir. İnsanın bedeni Allah tarafından yoğrulmuş ve içine Allah’ın ruhu üflenmiştir. İnsana başka varlıklara bahşedilmeyen bilgi bahşedilmiştir. Âdem’e öğretilen ve melekleri secde ettiren isimler, insanın dünyayı idrak edebilmesini sağlayan harflerden ibarettir. Aslında öğretilen, herhangi bir dil değildir. İnsan ilahi dili anlayabilmesi için bir dil bilinciyle donatılmıştır. Ses ve harfler “ol/kün” ifadesinden türemiştir. İsimler ilahi dilin alfabesini oluşturan otuz iki sestir (Bashir, 2013: 50-51). Aşağıdaki beyitten Muhîti’nin de insanın dil kabiliyetinin ve bu kabiliyetin kökeninin farkında olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre insan baştan ayağa okunması ve anlaşılması gereken kutsal bir kitap gibidir:

Başdan ayağa vücûduñdur kelâm-ı zât-ı Hâk
Uşta tefsîr-i eħâdiş uşta Qur’ân-ı ‘azîm (vr. 39a)

2.3.1. İstiva Hattı

Saçı yüzden ayıran çizgi, kaşlar ve dört kirpikten oluşur. Bu hatlar Fatıha suresinin yedi ayeti ile ilişkilendirilir. Nasıl ki insan yaratılmışların en mükemmeliyse Kuran da dilin en mükemmel hâlidir. Erkek yüzündeki hat sayısı zamanla 14’e çıkar. Bunlar yanaklardaki ikişer çizgi, bıyığın üzerindeki

çizgi, alt dudak çizgisi ve sakalın bitiş çizgisidir. Kadın yüzünde yedi ilave hat çıkmasa da annelik yeteneği kadının hatlarını 14'e tamamlar. Yüze yerleşen bu 14 hat ve mahallerinin sayısı 28 eder. Kuran dili de 28 harften oluşur (Bashir, 2013: 52-53). İstiva hattı Muhîti'nin şiirlerinde sevgili için bir övgü unsurudur ve bu hatların önemini bilmek kişiyi cennete götürür. Bu şiirlerde sevgiliyi hem mecazi sevgili hem de Fazlullah olarak değerlendirmek mümkündür:

Heft haţţuñ istivâsından 'ubûr it kim 'ayân

Heşt bâğ-ı cennet-i a'lâya toğrı râhdur (vr. 14a)

Olmaz idi Sî vü Dû nuţğ-ı ilâhî âşikâr

Olmasaydı haţğ-ı vechüñ istivâdan iki şağ (vr. 34b)

a) Saç: Saç tasavvufta kesrete, dünyanın karanlığına delalet ederken Hurufilerde Tanrı hüsnünün insan vücudundaki güzellik nişanesi şeklinde olumlu bir anlama bürünmüştür (Babayev, 2007: 77). Muhîti'nin aşağıdaki beytinde saç "lam" harfine benzetilmiştir:

Ûadd ü zülf ü kâşuñ ey Yûsuf-cemâl

Geldi Ûur'ânda Elif ü Lâm u Râ (vr. 5b)

Bu beyitte ise saç siyahlığıyla Miraç gecesine benzetilmiştir:

Şeb-i mi'râcdur evşâf-ı zülfüñ

Ûaşuñdur "kâbe kavseyñ ev ednâ" (vr. 5b)

Divan edebiyatında olduğu gibi Muhîti'nin bu beytinde de saçlar kâfirlikle birlikte anılmıştır:

Küfr-i zülfüñdür yağîn ehline îmân-ile dîn

Küfr-i zülfüñsüz gerekmez dîn-ile îmân baña (vr. 7a)

b) Kaş: Mukattaat harfleri Kuran'daki 29 surenin başında kullanılmış olan harflerdir. Bu harfler Hurufilere göre muhkemat veya muhkem harfler olarak da adlandırılır (Usluer, 2009: 204). Kuranda azapla alakalı ayetlerin geçtiği surelerin başında mukattaat harfleri bulunmamaktadır. Bu da mukattaat harfleri ile başlayan surelerin rahmetle ilişkisini göstermektedir. Mukattaat harfleri 14 tane olduğundan seb'al-mesani'dir. Çünkü Fatıha suresi 7 ayettir ve hepsi rahmet ayetidir (Usluer, 2009: 209). Muhîti de aşağıdaki beytinde 7

adet olan istiva hatlarından saç, kaş ve kirpikleri birlikte anarak onları mukattaa harflerine benzetmiş ve Fatıha suresiyle ilişkilendirmiştir:

Muqatta‘ zülf ü kâş u kirpigünden

Yüzünde yazılı Seb‘al-meşânî (vr. 54b)

Kuran'ın 68. suresi Kalem suresidir. Kalem suresi “Nun” harfiyle başlar (Tökel, 2016: 160). Edebiyatımızda kaşlar, şekli itibarıyla “Nun” harfine ve kaleme benzetilebilmektedir. Kalem suresi üzerinden yapılan bu benzetmelerden biri de Muhîti'ye aittir:

“*Kâf ve'l-Ḳur‘ân*” cemâlün kaşların “*Nûn ve'l-kalem*”

Şâd ‘aynuñ geldi Ḳur‘ân içre ez-Rabb-i Kerîm (vr. 39a)

c) Kirpik: Muhîti'nin aşağıdaki beyitlerinde kirpikler “Elif” harfine ve “ümmü'l-kitab”a benzetilmiştir:

Kirpigün ma‘nâsı esrâr-ı Elif

Hâl-i la‘lün nokta-i hem harf-i Bâ (vr. 5b)

Ey zülf ü kaş u kirpigün ümmü'l-kitâb imiş

Haṭṭ-ı ‘izâruñ âyet-i *yevmü'l-hisâb* imiş (vr. 27b)

SONUÇ

XV. yüzyıldan itibaren Hurufilik Anadolu'da varlık göstermeye başlamış, Hurufî kimlikli şairler ve bir edebiyat oluşmuştur. Bu şairlerden biri de Muhîti'dir. Divanı incelendiğinde Muhîti'nin şiirlerinde hem Hurufî kavramların hem de dini-tasavvufî şiir geleneğinde karşımıza çıkabilen kavramların varlığı görülmüştür. Ancak geleneğe sıkça kullanılan bu kelime ve kavramlar Muhîti'nin Hurufî kimliğinden kaynaklı olarak farklı bağlamlarda kullanılmıştır:

Muhîti'ye göre; Allah, Fazlullah, kelimeler ve harfler arasında ilahi bir bağdır. Kitaplardan Kuran, tenzil olan; Câvidânnâme, tevil olandır. Tenzil olanın tevile ihtiyacı vardır. Bu da Fazlullah'ın önemini ortaya çıkarır. Melekler Allah'ın insanda vücut bulmasını keşfedip insana secde ettikleri için örnek alınmalıdır. Peygamberlerden Hz. Âdem'in cennetten kovuluşu ile insanların Hurufileri cennet ehli görmemeleri arasında ilişki vardır. Bu da Hurufilerin doğru yolda olduklarını gösterir. Nun harfi Hz. Âdem'in remzidir ve levh-i mahfuz onun

suretindedir. Baba, oğul ve kutsal ruh üçlemesi ehadiyetten uzak değildir. Çünkü aralarındaki ilişki Hz. İsa'nın varlığının Allah'ın zatına bağımlı oluşundandır. Hz. Muhammet son peygamberdir. Ona kitap tenzil olmuştur ve ümmete şefaate etme gücü vardır. Bu yönüyle Hz. Muhammet'e gösterilen saygı ve onun kabul gören kimliği Sünni İslam'dan farklı değildir. Ancak yaratılan ilk insan olması ve Allah'ın ruh üflemesine mazhar olmasıyla Hz. Âdem, tenzil olan Kuran'ın sırlarını keşfedip tevil etmesiyle Fazlullah hep bir adım önde olmuştur. Fatıha suresiyle kastedilen Hz. Havva'dır ve istiva hatlarıdır. Sırat insanın yüzünde ve zülüfte saklıdır. Kıyamet alametlerinden biri güneşin batıdan doğmasıdır. Ancak bunda kestedilen Fazlullah'ın zuhurudur. Çünkü o Mekke şehrine göre batıda kalan bir şehirde doğmuştur. Kâbe bir taş ve duvardan ibarettir. Esas Kâbe insanın yüzüdür. İman ancak istiva hatlarının anlam ve önemini kavranması ile sahip olunacak bir şeydir. Dolayısıyla küfr-i zülf onların imanıdır. Münezzeh bir Allah inancı evham ve dedikodudan ibarettir. 17 farz namaz ve 11 seferî namaz toplamda 28 harfe tekabül eder. Namazın 5 vakit olması da istiva hatlarıyla ilgilidir. Dabbetü'l-Arz sanıldığı gibi kıyamet zamanı ortaya çıkan tuhaf bir varlık değil, imanlı ve imansızların ayırt edilmesi için Fazlullah'ın temsilidir. Deccal insan yüzündeki istiva hatlarını okuyamayanlar, hatlara inanmayanlardır. Ayrıca Fazlullah'ın idam emrini veren Timur'un oğlu Miranşah'tır. Hurufiler hakikat ehli olduklarından şeriat ve tarikat makamlarını çok da dikkate almazlar. Nefs, kabul edilenin aksine insanın zahiridir. Zahir de en az bâtın kadar kıymetlidir ve ikisi bir bütündür. Saç istiva hatlarından biri olduğu için kesret, karanlık ve küfr simgesi değil Allah'tan insana yansımış bir güzellik unsurudur. Harflerin önemini anlayanlar gayb sırrına erebilirler. Kuran'da bahsedilen "Ama Rabbinin işaretlerinin geldiği gün..." (yevme ya'ti ba'zu ayat) ifadesindeki "bazı ayat"tan kasıt mucem harflerdir. Çünkü bu 4 harf ile 28 harf tamamlanır ve 32 olur.

Kullanılan bu kelime ve kavramların taşıdığı anlam yükü Muhîti'nin Fazl'ın samimi bir takipçisi olduğunu, Fazl'ın çağdaşı olmasa bile Fazl'ın halifeleri gibi bir misyon yüklendiğini, inancının esaslarını çekinmeden ortaya koyduğunu, Hurufiliğin Bektaşilik gibi çatılara sığınmadan bağımsız bir inanç olarak var olabilmesi için çaba sarfettiğini gösterir niteliktedir. Ayrıca bu incelemeyle Muhîti'nin divan şiiri geleneğini iyi bildiği ve şiir tekniğinde oldukça başarılı olduğu görülmektedir. Muhîti'nin varlığı XVI. yüzyılın bu tarz eserler verilmesi için elverişli bir ortamının olduğunu göstermektedir. Çünkü Muhîti'nin şiirlerindeki Hurufilik unsurları dinî-tasavvufî edebiyatın geneline yansımış olan harf ve sayı simgeciliğinin, vahdet-i vücudçuluğun ötesindedir. Şairden esere hurufiliğe ülfet etmenin ötesinde tebliğci bir gayret yansımıştır.

KAYNAKÇA

AKSU, Hüsamettin (1995). “Fazlullah-ı Hurûfî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 12, s. 277-279.

ATALAY, Besim (2015). *Bektaşîlik ve Edebiyatı -Cumhuriyet Devrinin İlk Tarikat Araştırması-*, (Haz. Gürol Pehlivan), İstanbul: Ötüken Neşriyat.

BABAYEV, Yakub (2007). *Tarikat Edebiyatı: Sufizm, Hurufizm*, Bakı: Nurlan.

BALLI, Hasan Hüseyin (2013). *Hurûfiliğin Doğuşu ve Fazlullah Hurûfî*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları.

BASHİR, Shahzad (2013). *Fazlullah Esterabâdî ve Hurufilik*, (Çev. Ahmet Tunç Şen), İstanbul: Kitap Yayınevi.

ÇAĞLAYAN, Bünyamin; BALABAN, Adem. (2013). “Arnavutluk Devlet Kütüphanesindeki (Biblioteka Kombetare) Türkçe Yazma Mecmualar”, *Turkish Studies*, C.8(1), s. 215-235.

DUMAN, M. Zeki; ALTUNDAĞ, Mustafa (1998). “Hurûf-ı Mukattaa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XVIII, s. 401-408.

EFE, Zahide (2021). “Muhîti, Muhîti-i Şâmî”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/muhiti-sami>, (E.T.: 22.08.2021).

GÖLPINARLI, Abdülbâki (1997). *Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatler*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

GÖLPINARLI, Abdülbâki (1989). *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

İBN ARABÎ (2018). *Harflerin İlmî*, (Çev. Mahmut Kanık), İstanbul: İnsan Yayınları.

KAHRAMAN, Bahattin (1989). *Arşî Divânı’nın Tenkidli Metni I-II*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.

KARACA, Döndü (2010). *Muhiti’nin Kısmet-namesi- İnceleme-Metin*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi.

VİCDÂNÎ, Sadık (2016). *Hurûfîlik ve Bektaşîlik- Ne İdiler ve Nasıl Kaynaştılar?*, (Haz. İsmail Güleç), İstanbul: İz Yayıncılık.

KAZANCI, Mehmet Ömer (2019). “Irak-Bağdat El Yazmaları Milli Merkezinde Arap Harfli Türkçe Divanlar Kataloğu”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Cilt: 68, s. 157-180.

MUHÎTÎ, *Divân*, Berlin Eyalet Kütüphanesi, Oryantal Bölüm, Ms.or.oct. 2149.

MUHÎTÎ DEDE (2016). *Kısmet-nâme Hurufî Şiirler II*, (Haz. Fatih Usluer), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

ÖZTÜRK, Mustafa (2016). *Kur’an ve Aşırı Yorum – Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te’vil Geleneği*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

SOLMAZ, Süleyman (2018). “*Ahdî ve Gülşen-i Şu’arâ’sı (İnceleme- Metin)*”, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, ekitap.ktb.gov.tr/TR-201251/ahdi-gulsen-i-suara.html, (E.T.: 22.08.2021).

SUNGURHAN, Aysun (2017a). “*Beyânî Tezkiretü’s-Şu’arâ*”, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, ekitap.ktb.gov.tr/TR-194495/beyani-tezkiresi-tezkiretus-suara.html, (E.T.: 22.08.2021).

SUNGURHAN, Aysun (2017b). “*Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiretü’s-Şu’arâ*”, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, ekitap.ktb.gov.tr/TR-194494/kinalizade-hasan-celebi-tezkiretus-s-uara.html, (E.T.: 22.08.2021).

ŞAHİN, Gülay (2022). *Muhîti Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi.

ŞENÖDEYİCİ, Özer (2009). “Hurufiliği Ön Yargıdan Arındırmak Bağlamında Ferišteoğlu’nun Hidayetnâmesi’nin Tetkiki ve Neşri”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, s. 87-146.

ŞENÖDEYİCİ, Özer (2015). *Nesimî ve Hurufîlik Kitabı-Makaleler, Şiir Şerhleri, Orijinal Metin Örnekleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.

TÖKEL, Dursun Ali (2016). *Divan Şiirinde Harf Simgeçiliği*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları.

UÇAR, Abdullah (2017). "Atatürk Kitaplığı Yazma Eserler Bölümü K280 Numaralı Şiir Mecmuası", *SEFAD*, Sayı: 37, s. 1-18.

USLUER, Fatih (2009). *Hurufilik- İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

USLUER, Fatih (2012). *Fazlullah Esterâbâdî- Câvidân-nâme-Dürr-i Yetim İsimli Tercümesi*, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

USLUER, Fatih (2014). *Hurufî Metinleri I*, Ankara: BirleşikYayınları.

ZAVOTÇU, Gencay (2017). "Rızâ Tezkiresi", T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, ekitap.ktb.gov.tr/TR-219133/riza-tezkiresi.html, (E.T.: 22.08.2021).